

סוסיתא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

מוזיאון הכט אוניברסיטת חיפה

סוסיתא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

מוזיאון הכט
HECHT MUSEUM

סוסיטא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

עורך הגיליון המיוחד: מיכאל איזנברג
חברי המערכת המדעית לגיליון המיוחד: ארתור סג"ל, דני שיאון, אורית פלגברקת
מערכת מכמנים: גדעון פוקס, עדי ארליך, עינת עמבר-ערמון
מרכזת המערכת: פרי הראל

עריכה לשונית נוסח עברי: ישראל רונן
עיצוב: נגה מזרחי
הדפסה: דפוס מילניום אילון בע"מ

המעוניינים לפרסם במכמנים מתבקשים לפנות למערכת לקבלת הנחיות
כתובת המערכת: מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה
שד' אבא חושי 199, הר הכרמל, חיפה 3498838
טל' 04-8257773
plivne@univ.haifa.ac.il
<http://mushecht.haifa.ac.il/michmanim/michmanim.aspx>

שער עברי: רמת הר סוסיטא והכנרת ממערב (צילום מ' איזנברג)
שער אנגלי: הר סוסיטא, נחל עין־גב החותר למרגלותיו והכנרת ממערבו. מבט לכיוון דרום (צילום מ' איזנברג)

תוכן עניינים

שונית נטר־מרמלשטיין פתח דבר	4
מיכאל איזנברג דבר העורך	6
מיכאל איזנברג סוסיתא בתום 18 עונות חפירה	7
ארתור סג"ל תוכניתה ונופה העירוני של סוסיתא הרומית	25
נטע וקסלר ושמואל מרקו רעשי אדמה היסטוריים בצפון ישראל והשפעתם על היפוס־סוסיתא	35
הנדריק ברון ואורן זינגבוים מצודת הרוקאד - מצודה הלניסטית בדרום הגולן	46
מיכאל איזנברג דמותה הצבאית של סוסיתא - ממצודה תלמית לפוליס סלאוקית	57
ארלטה קובלבסקה ומיכאל איזנברג בתי מרחץ רומיים בסוסיתא ובדקפוליס	70
יניב שאואר מטבעת העיר אנטיוכיה היפוס (סוסיתא)	81
מיכאל אזבנד כלי חרס מצויים מהתקופה הרומית מחפירות סוסיתא	89
תקצירים בעברית של המאמרים באנגלית	109
אדם פאזוט מחקר גיאוגרפי־מרחבי של תחום אנטיוכיה היפוס מהתקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית	
מארק שולר המבן הצפון־מזרחי והנצרות בסוף העת העתיקה בהיפוס־סוסיתא	

דמותה הצבאית של סוסיתא - ממצודה תלמית לפוליס סלאוקית

מיכאל איזנברג

המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

aizen@research.haifa.ac.il

הקדמה

קורותיה של סוסיתא נעדרים כמעט לחלוטין מן המקורות העתיקים בכל הנוגע לראשית ההתיישבות באתר ועד ייסודה כפוליס סלאוקית בשם אנטיוכיה היפוס. היפוס נזכרת אצל יוסף בן מתתיהו (פלביוס יוספוס) בסקירת אירועי המרד הגדול סביב הכנרת, ואצל סינקלוס הביזנטי ברשימת המצודות שכבש אלכסנדר ינאי. אלה עיקר ידיעותינו על סוסיתא בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה.¹ למחקר הארכיאולוגי ולניתוח המערך ההגנתי של האתר והמרחב יש אפוא תפקיד חיוני בהבנת הקמתה של מצודה ואחריה פוליס על רמתו של הר מוגבל בשטחו ממזרח לכנרת (איורים 1-5; איזנברג 2017: איורים 3-6).

החפירות הארכיאולוגיות, בעיקר אלו של השנים האחרונות, מספקות עדויות חדשות על קיומה של מצודה תלמית מן המאה הג' לפנה"ס, לאחריה מצודה סלאוקית מראשית המאה הב' לפנה"ס וייסודה של פוליס במחצית הראשונה של מאה זו בידי אנטיוכוס הג' או הד' (Eisenberg 2014: 89-90) וראו דיון בהמשך).

השיקולים הצבאיים לבחירת האתר

התקופה ההלניסטית, סוף המאה הד'-המחצית הראשונה של המאה הא' לפנה"ס, ידעה אישקט ביטחוני בחלקים מאגן הים התיכון ובייחוד בקיולה-סוריה במהלך המלחמות הסוריות (ברכוכבא 2007). בעת בחירת האתר המתאים להקמת עיר נודעה חשיבות ראשונה במעלה לשיקולים ההגנתיים הטבעיים.² שונה לגמרי היה המצב בתקופה הרומית הקדומה, שלהי המאה הא' לפנה"ס-מאה א' לספירה, שבה ניתנה עדיפות לשיקולים האזרחיים, כגון מקורות מים, גישה ומיקום נוחים, ושטחים להתרחבות העיר.³

הר סוסיתא ניחן בשלושה מרכיבים מכריעים שהיוו ודאי שיקול מרכזי בעת הקמתה של מצודה תלמית והתפתחותה לפוליס סלאוקית:

- ההר ממוקם כ־2 ק"מ ממזרח לכנרת, קרוב דיו לדרך העתיקה שהקיפה את האגם ממזרח (איורים 1-2, 4).
- זו אחת מרמות ההר הספורות השטוחות דיין בעמקי הכנרת המזרחיים הנושקים לדרום הרי הגולן ומתאימות להתפתחות יישוב (איורים 2, 4-5; איזנברג 2017: איורים 3-4, 6; סג"ל 2017: איורים 1-3).

1 לסקירה היסטוריוגרפית מלאה ראו Dvorjetski 2014.

2 לשיקולים בבחירת האתר בתקופה ההלניסטית ראה בהרחבה איזנברג 2008: 72-73; 60-58; 42-38: Winter 1971.

3 בד בבד הוקמו ערים לא בצורות בשטח נחות טופוגרפית דוגמת ניסה-סיקיתופוליס וטבריה (איזנברג 2008: 116-118, 131-132). ויטרוביוס נותן לכך ביטוי כאשר הוא מונה את מיקומו הבריא של האתר כראשון בסדר העדיפויות בחיפוש אתר מתאים להקמת עיר (ו.ד. 1). לדיון על בחירת האתר וביצורי הערים בתקופה הרומית ראו איזנברג 2008: 81-85.

איור 1: תצלום לוויין של דרום הגולן הכולל שטח ניכר מתחומה של סוסיטא בתקופה הרומית (Google Earth 2014).

איור 3: נחל נועה החותר לכיוון הר סוסיטא. מבט לצפון-מערב (צילום מ' איזנברג).

איור 2: עמקי הכנרת המזרחיים, הר סוסיטא ומורדות הגולן, כפי שהם נראים מטבריה הרומית, בצדה המערבי של הכנרת. מבט למזרח (צילום מ' איזנברג).

מנותק לחלוטין מסביבתו בצידו המערבי ובעיקר בצידו המזרחי, שם אוקף טבעי מחבר את רמת ההר אל דרום-מערב הרי הגולן, והיעדר מקור מים טבעי (איורים 3-5). הפתרון לשני חסרונות מרכזיים אלה היה בהקמת מערך הגנה מעובה יותר לאורך האוקף ממזרח ואגירת מים בבורות (ראו להלן המצודה הסלאוקית והגנת האוקף)⁴.

• רמת ההר מוקפת מצוקי בזלת וההר מנותק כמעט לחלוטין מסביבתו על ידי שלושה נחלים החותרים סביבו: נחל עין-גב מצפון, נחל סוסיטא מדרום ונחל נועה ממזרח (איורים 3-5; איזנברג 2017: איורים 3-6).

להקמת מצודה ולאחריה עיר מבוצרת על רמת הר סוסיטא יש שני חסרונות צבאיים מרכזיים: ההר אינו

4 בסביבתה של סוסיטא שלושה מעיינות: מעיין חרוב מדרום, מעיין אפיק ממזרח ומעיין עין-גב, הקרוב ביותר, מצפון-מזרח להר. לקיומו של מקור מים בתחום המצודה או העיר הבצורה בתקופות הקלאסית וההלניסטית הייתה חשיבות משנית. רבות מן המצודות הגדולות והערים נוסדו באתרים בלי מקור מים ונשענו על מי גשמים בלבד. עם התחזקות חלק מן הערים בתקופה ההלניסטית נסללו אליהן מערכות מים חיצוניות, בעיקר בערי אסיה הקטנה (Winter 1971: 53-54). עם גידול הערים ועושרן בימי ה"שלום הרומי" לא יכולה הייתה עיר רומית להתקיים ללא מערכת מים סדירה.

איור 4: סוסיטא במבט לצפון־מערב (מאי 2017, צילום מ' איזנברג).

מצודה תלמית

העדות ההיסטורית

אין מקור היסטורי לקיומה של מצודה תלמית על הר סוסיטא. מצודה זו, אם אכן התקיימה, נבנתה בסוף המאה הד' או במאה הג' לפנה"ס כחלק ממערך הגנתי תלמי ממזרח לכנרת ובגולן מול הממלכה הסלאוקית שבסוריה. באזור שממזרח לסוסיטא קו הגבול בין הממלכות היה כנראה נהרות הירמוך והרוקאד, בדומה לגבול המשוער בין תחומי השליטה המנהליים (territorium) בין גדרה לבין סוסיטא בתקופה הרומית (Pažout 2017).

אזכור היסטורי בודד עשוי לחזק את הסברה בדבר קיומה של מצודה תלמית על הר סוסיטא. בצלאל

בר־כוכבא היה הראשון להעלות את האפשרות, שרשימת האתרים שמונה סינקלוס במסגרת כיבושי אלכסנדר ינאי בעבר הירדן: פלה, גדרה, אבילה, סוסיטא, דיון ופילוטריוה, היו מבצרים/יישובים שכבשו הסלאוקים מידי התלמים במלחמה הסורית הרביעית (Bar-Kochva 1976: 35; Cohen 2006: 226-227). הנחה זו נשענת על ההגדרה של סינקלוס בתארו את האתרים אלה כ־"Macedonian apoikiai" – "מושבות מקדוניות" (Synkellos: 355).⁵ מושבות מעין אלו התבססו על חיילים משוחררים שקיבלו חלקות אדמה, וידועות לנו ברחבי הממלכה התלמית ובעיקר בזו הסלאוקית (ראו דיון בהמשך).

5 זו עדות עקיפה הקשה לאישוש באין מקורות היסטוריים נוספים. רמז נסיבתי אנו מוצאים אצל פוליביוס המתאר את מסע כיבושיו של אנטיוכוס הג'. הוא מציין את היישובים שכבש המלך באזור מידי התלמים בשנים 219-218 לפנה"ס (Polybius 5.70-71) ובהם פילוטריוה מדרום־מערב לכנרת, סקיתופוליס (בית שאן) מדרום וגדרה (המתוארת כמבוצרת ביותר בין שכנותיה) שמדרום־מזרח לסוסיטא. מכאן שכיבושה של מצודה על הר סוסיטא במהלך מסע הכיבושים של אנטיוכוס הג' סמוך לשנת 219 לפנה"ס, במלחמה הסורית הרביעית, אפשרי בהחלט.

העדות הארכיאולוגית

דיון ראשון באפשרות קיומה של מצודה תלמית על הר סוסיתא, בהסתמך על ניתוח מרחבי וארכיאולוגי, הוצג לפני כעשור (איזנברג 2008: 148-149), אך בשנים האחרונות הצטברו עדויות נוספות המחזקות הנחה זו. העדויות לנוכחות בסוסיתא במאה הג' לפנה"ס נשענות על חתך בדיקה בשטח המתחם ההלניסטי ועל ממצא מטבעות. חתך הבדיקה נחפר צמוד לריצוף (F917) המתוארך לאמצע המאה הב' לפנה"ס (איורים 6-8). הממצא משכבות אלה הכיל כלי חרס שזמנם המאה הג' לפנה"ס לכל המאוחר, וייתכן שחלקם אף מסוף המאה הד' לפנה"ס (Eisenberg 2014: 89-91; Młynarczyk 2004: 143; Segal and Eisenberg 2004: 23-24).

הממצא הנומיסמטי

המטבעות מספקים עדות נוספת לנוכחות באתר במאה הג' לפנה"ס. בהיות ההר מנותק מסביבתו וללא מקור מים, קשה לראות במטבעות בני התקופה ממצא אקראי. בטבלה א מוצג סיכום המטבעות שנתגלו בסוסיתא בפעילות ארכיאולוגית שאפשר לשייכם למלכים התלמיים.⁶ עד שנת 2016 נמנו בסוסיתא שני מטבעות של תלמי הא' מסוף המאה הד'-ראשית המאה הג' לפנה"ס ועוד שישה מטבעות תלמיים מן המאה הג'-ראשית המאה הב' לפנה"ס. כמחצית מן המטבעות התלמיים הקדומים נתגלו בשנת 2016, רובם במורדות הצפוניים העליונים של מרכז הר סוסיתא. מיקומם ודאי אינו מקרי. האם באזור זה, ליד מרכז המצוק הצפוני, מוקמה המצודה התלמית, או שמא רק האשפה מתקופה זו הושלכה באזור זה של המדרון? מכלל המטבעות התלמיים מטבע אחד הוא מכסף (טטרדרכמה) מימי תלמי

הב'. מטבע זה נתגלה באקראי בשטח נקרופוליס שטרם נחקר, מצפון-מזרח לאוכף.⁷

מספר המטבעות	המלך התלמי
3	תלמי הא' סוטר (282-305)
1, 10 טטרדרכמה	תלמי הב' פילדלפוס (246-285)
2	תלמי הג' אוורגטס (222-246)
1	תלמי הה' תיאוס אפיפאנס (180-205)
2	תלמי הד' פילופטור או תלמי הה' (180-204 או 205/4-222)
1	תלמי הו' פילומטור (145-180)
3	מלך תלמי ששמו אינו ברור, סוף המאה הב'

טבלה א (התאריכים לפנה"ס, מטבעות ברונזה אלא אם כן צוין אחרת).

דרום הגולן בתקופה התלמית

גורם שלישי בדיון הוא מרחב דרום הגולן בתקופה התלמית. מיקומן של המצודות התלמיות בגולן אינו ידוע, אולם לאחרונה נחפרה חלקית מצודה על שפתו המערבית של הרוקאד, כ-9.2 ק"מ מסוסיתא בקו אוויר (איור 1). בניית מצודת הרוקאד מתוארכת למאה הג' לפנה"ס כחלק ממערך ההגנה המרחבי של הממלכה התלמית בגולן (ברון וזינגבוים 2017). לסיכום, העדויות הנסיבתיות לקיומה של מצודה תלמית על הר סוסיתא משלהי המאה הד' וראשית המאה הג' לפנה"ס קיבלו חיזוק בממצא הארכיאולוגי. מצודה זו יכלה לסייע בשמירת ציר

6 מטבעות סוסיתא קוטלגו וזהו בידי משלחת סוסיתא מחפירות אגף העתיקות באתר ועד שנת 2011 במסגרת חפירות משלחת אוניברסיטת חיפה (Berman 2014: 289). א' ברמן הכין את הדו"חות הנומיסמטיים לשנים 2012-2013; ב' באולין הכין את הדו"ח לשנת 2014 (תיקי "סוסיתא" בארכיון רשות העתיקות) וחלק מהדו"ח לשנת 2016; ס' מאיר - דו"חות 2015-2017 (בשלב הכנה). סך הכול זהו כ-1,500 מטבעות. תודתי לב' באולין ולס' מאיר על סיועם הרב.

7 יש אפשרות שנקרופוליס זה שימש את חיילי המצודה ומתיישביה הראשונים. יש בו מאות קברים פשוטים שנכרו באדמה או נחצבו במסלע הרך בליווי של כמה אבני מצבה פשוטות מבזלת. על אחת מאלו נתגלתה חקוקה ברישול מה כתובת קבורה ביוונית, אולם מרבית הכתובת חסרה (טרם פורסם).

איור 5: אוכף סוסייתא וההר. מבט לכיוון צפון. ניתן להבחין במאוזוליאום בקדמת התצלום ובחפיר שנחצב במרכז האוכף (צילום מ' איזנברג).

לפנה"ס. עם זאת עלינו לתת את הדעת על תופעת הקמת המושבות הצבאיות, שמזכיר סינקלוס, בתקופת המלכים הסלאוקים ובעיקר בתקופתו של אנטיוכוס הג'. המתיישבים במושבות צבאיות אלה (katoikiai) קיבלו את נחלותיהם תמורת התגייסות לשירות צבאי בעת הצורך (Bar-Kochva 1976: 20-46; Cohen 2006: 223-303; Robert 1985: 480-484). לזיקה בין חיילי המושבה הצבאית וייסוד העיר ראו בדיון על ייסוד העיר. אין זה מן הנמנע שסוסייתא הטרומ־עירונית החלה כך את דרכה.

העדות הארכיאולוגית

החפירות בסוסייתא מספקות מידע חדש בסוגיית הנוכחות הסלאוקית באתר במחצית הראשונה של המאה ה'ב' לפנה"ס. מכלול הבנייה המרכזי בסוסייתא שאפשר לשייכו לתקופה ההלניסטית הוא "המתחם ההלניסטי" (הטמנוס), שנבנה במרכז ההר ככל הנראה בסוף המאה ה'ב' לפנה"ס (Segal 2014).

מזרח הכנרת ולהוות חלק ממערך מצודות הגנה, ששרידיהן עשויים עוד להיחשף בגולן. הגולן נכבש כאמור במסעו של אנטיוכוס הג' במלחמה הסורית הרביעית (219 לפנה"ס) או לכל המאוחר בזו החמישית בעקבות ניצחונו בקרב פניאס (199/200 לפנה"ס). מיקומה ותוכניתה של המצודה התלמית בסוסייתא אינם ידועים. אפשר רק לשער שהיא נבנתה במרכז רמת ההר, במקום המשוער שניצבה מצודה סלאוקית שוודאי החליפה אותה. האזור שנחשפו בו השכבות הארכיאולוגיות היחידות המתוארכות לתקופה זו תומך במיקום זה.

מצודה סלאוקית

העדות ההיסטורית

חוץ מהאזכור לעיל אצל סינקלוס אין שום עדות היסטורית לקיומה של מצודה או יישוב סלאוקי על הר סוסייתא מסוף המאה הג' או ראשית המאה ה'ב'.

איור 6: המתחם ההלניסטי (טמנוס) ובו סימון שלושת אזורי הבדיקה (צילום מ' איזנברג).

כל זיקה אדריכלית למתחם, מבהירים את היותה קודמת לבניית המתחם. חפירת בדיקה נוספת, מפנים לקיר הדרומי של המתחם ובצמוד אליו העלתה תמונה דומה (איור 9): מתחת לקירות הדלים של "בניית הארגזים", שנועדו להגביה את מפלס המתחם, נתגלתה במפלס זהה ל-F917 רצפה (F1157) ששרדה חלקית, אף היא מכוסה בשכבת שריפה (Segal and Eisenberg 2005: 25-26). שכבת שריפה זו (L1148) הכילה ממצא מגוון ובו חלקי ברזל, כלי שרוף באתרו וכלי חרס שתוארכו למאות הב'-הא' לפנה"ס (Młynarczyk 2005: 116), מטבע בודד ושחוק שתוארך לא בבטחה למאה הא' לפנה"ס (Berman 2005: 108), וכן אבן קלע הלניסטית (Segal and Eisenberg 2005: 29). בשכבת המילוי (L1159) שמתחת לשרידי הרצפה נתגלו שישה מטבעות של אנטיוכוס הד' (Berman 2005: 108), וכלי חרס המתוארכים למאה הב' או ראשית המאה הא' לפנה"ס

השרידים האדריכליים היחידים ומתקנים שנחשפו בסוסיאטא וקדמו למתחם ההלניסטי אותרו בחפירות בדיקה בתחומו ובשטח שממזרח לו.

חפירות בדיקה בשטח המתחם ההלניסטי

חפירת בדיקה שנפתחה סמוך לקירו המערבי של המתחם ההלניסטי, בחלקו הפנימי, חשפה ריצוף אבן לא אחיד (F917) ולצידו תנור (איורים 6-8). רצפה זו נחתכה בתעלות היסוד של קירו המערבי של המתחם (W157). נר הלניסטי תמים שנתגלה בתנור וממצא כלי חרס שנתגלה בשכבת השריפה שכיסתה על הריצוף אפשרו לתארך את הרצפה לאמצע המאה הב' לפנה"ס בקירוב (Eisenberg 2014: 89-91; Młynarczyk 2004: 143; Segal and Eisenberg 2004: 23-24). בהיעדר מטבעות לא התאפשר לתארך השכבה באופן מדויק יותר, אך עומקה, למעלה ממטר ממפלס רצפת המתחם ההלניסטי, היותה קטועה וללא

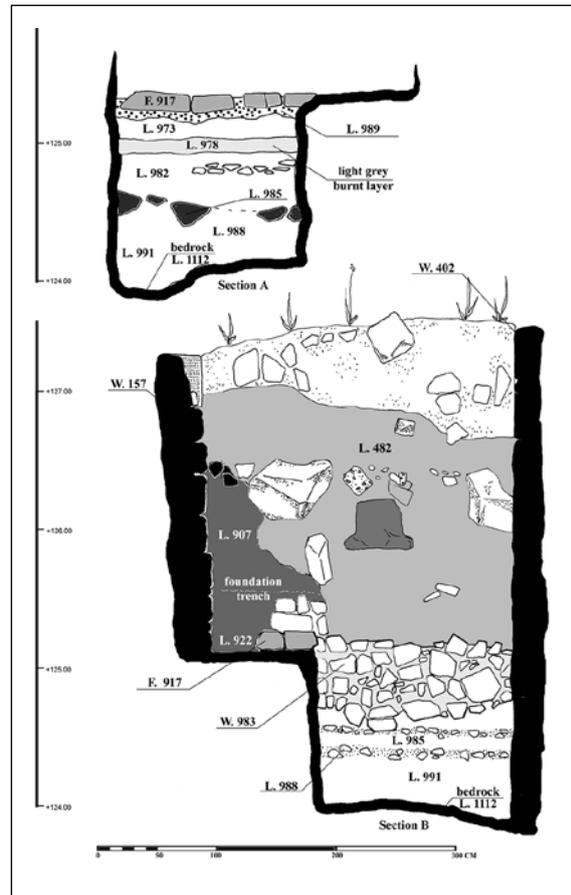
איור 9: בור הבדיקה הדרומי במתחם ההלניסטי (טמוס).
 A - שרידי ריצוף (F1157) ומשמאל אחד מקירות ה"ארגזים"
 (W426); B - שכבת שריפה (L1148); C - תעלת היסוד
 של הקיר הדרומי של המתחם (W156), מבט לכיוון מזרח
 (צילום מ' איזנברג).

איור 7: בור הבדיקה המערבי במתחם ההלניסטי. תעלות היסוד
 של קירו המערבי של המתחם (W157) חוצות את הריצוף שקדם
 לו (F917). מצפון לריצוף בור הבדיקה ששכבותיו הגיעו למאה הג'
 לפנה"ס (צילום מ' איזנברג).

(Młynarczyk 2005: 116, 126-127). הממצא העשיר, ובעיקר ששת המטבעות, מאפשרים לנו לקבוע שהריצוף, שקדם לקירות המתחם ההלניסטי, נעשה לא לפני הרבע השני של המאה הב' לפנה"ס.

בורות מים ומתקנים ממזרח למתחם ההלניסטי
 שני בורות מים ושלוש ממגורות נחפרו בשטח שממזרח למתחם ההלניסטי (איזנברג 2017: 10). מתקנים אלה ונוספים הוקמו לפני שנבנתה כאן הבזיליקה הרומית בסוף המאה הא' לספירה. קירו המזרחי של המתחם ההלניסטי ביטל חלק ממתקנים אלה (איזנברג 2016: 3-4). הבורות והמגורות ניצלו חללים טבעיים בבזלת וכמעט לא נעשה ניסיון לעצבם. בורות המים טויחו בטיח הידראולי איכותי לבן, ששרד היטב, פיהם צר, רוחבם משתנה ועומקם כ־5 מ'. הבורות ו־3 המגורות שנחפרו בסמוך הכילו ממצא הלניסטי מגוון מאמצע המאה הב' לפנה"ס, עת נחצבו וטויחו, ושימשו לפחות עד סוף המאה הב' לפנה"ס, עת הוקם המתחם ההלניסטי ממערב. ייתכן שיש לקשור פעילות זו של אגירת מים ותבואה למצודה הסלאוקית, אך אין לקבוע האם אכן נבנו המתקנים בראשית המאה הב' לפנה"ס או באמצעה.

איור 8: שני חתכים מבור הבדיקה במערב המתחם ההלניסטי (שרטוט מ' רלב"ג).

איור 10: אחת מן הממגורות ההלניסטיות ממזרח לקיר המתחם ההלניסטי. מבט לכיוון מזרח (צילום מ' איזנברג).

הממצא הנומיסמטי

נוסף על ששת המטבעות של אנטיוכוס הד', המוזכרים לעיל, עלינו לתת את הדעת לכלל ממצא המטבעות הסלאוקים, בעיקר משלהי המאה הג' וראשית המאה הב' לפנה"ס, המוצגים בטבלה ב. קשה להניח כי ששת המטבעות של אנטיוכוס הג', שנתגלו באזורים שונים, הם ממצא אקראי. נדמה שיש לקשור אותם למצודה/מושבה צבאית סלאוקית של ראשית המאה הב' לפנה"ס.

מספר המטבעות	המלך הסלאוקי
1	סלאוקוס הג' קראונוס, 224-?222
7	אנטיוכוס הג', הגדול, 222-187
1	סלאוקוס הד' פילופטור, 187-175
11	אנטיוכוס הד' אפיפאנס, 175-164
5	דמטריוס הא' סוטר, 161-150
2	אלכסנדר הא' בלאס, 150-145
3	אנטיוכוס הו' דיוניסוס, 145-140
2	דמטריוס הב' ניקטור, 146-139
1	טביעה עירונית, לפני 132
3	אלכסנדר הב' זבינס, 128-123
2	אנטיוכוס הח' גריפוס, 125-96
5	דמטריוס הג' אוקאירוס, 95-87
4	אנטיוכוס הי"ב דיוניסוס, 87-84
1	סלאוקי, זיהוי לא ברור (סוף המאה הב')

טבלה ב (התאריכים לפנה"ס, כל המטבעות מברונזה).

דרום הגולן בתקופה הסלאוקית

מבט ראשון נדמה שיש בידינו עדויות משמעותיות יותר לנוכחות סלאוקית צבאית בדרום הגולן במחצית הראשונה של המאה הב' לפנה"ס לעומת אלה התלמיות, אולם עיון בשרידים המזוהים בדרך כלל כמגדלים או מצדיות מעלה כי המצב רחוק מלהיות ברור, שכן מרביתם לא תוארכו בחפירה סדורה. זיהויים נסמך לא אחת על מיקומם במרחב, ובעיקר על אופן סיתות הנדבכים עם זיז גס במרכז וסיתות שוליים לא מוחלק, האופייניים לתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה.⁸ עם זאת, ברור שהמרחב הארץ-ישראלי (קוילה סוריה) ובכלל זה הגולן, עברו לידי הממלכה הסלאוקית בעקבות קרב פניאס, שנערך כ-50 ק"מ מצפון לסוסיתא, סמוך לשנת 200 לפנה"ס. ייתכן שזמן קצר אחר כך, בראשית המאה הב' לפנה"ס, הוקם מערך הגנה מרחבי, ואין כאן המקום להרחיב בסוגיה זו.

8 לדין ממוקד במגדלי השמירה המזוהים כהלניסטיים ובמרחב הגולן בתקופה הסלאוקית ראו בעיקר את חיבוריו של צ"א מעוז (1983, 2015). להמשך הדין בסוגיה זו ראו איזנברג 2008: 150. דוגמה לזהירות הדרושה בזיהוי ותיארוך בנייה בהיעדר חפירה סדורה היא סדרת "מגדלי שמירה" הלניסטיים בפתחו הדרומי של אוכף סוסיתא. מעוז זיהה כאן מגדל הלניסטי בהתבסס על השימוש באבני גזית גדולות מגיר, הנושאות סיתות שוליים וזיז גס במרכזם, שאכן אופייניים לתקופה. המחבר זיהה כאן לאחרונה כעשרה מבנים זהים ובמרחקים של מטר אחד ביניהם בחלק זה של אוכף סוסיתא, ומכאן שלא ייתכן ששימשו מגדלי הגנה, אלא ככל הנראה מגדלי קבורה בשטח הנקרופוליס שבו נבנו (ייתכן שנבנו בתקופה ההלניסטית, אך מאחר שטרם נחפרו אי אפשר לוודא זאת. ראו איזנברג 2017: איור 6: 22; איזנברג 2016: 16).

איור 11: החפיר החוצה את מרכזו של האוכף ושדה הקברים מדרומו (צילום מ' איזנברג).

ממושבה צבאית לפוליס

התפתחותן של מושבות צבאיות לערים היא תופעה מוכרת בממלכה התלמית ובעיקר בזו הסלאוקית. חלק ניכר מן הייסודים החדשים במרחב הסורי התרחשו בימי אנטיוכוס הג' "הגדול" (Cohen 2006: 223-303; Robert 1976; Winter 1971: 38-39). שמה של העיר עם ייסודה, אנטיוכיה היפוס (Antiochia Hippos), ניתן לה מידי אנטיוכוס הג' או הד'. גם אם לא היה זה ייסוד חדש לגמרי והמושבה הצבאית התפתחה אט אט לכדי יישוב עירוני, הרי בהכרזה עצמה הייתה משמעות סמלית ומנהלית (Segal 2014: 65-66; Dvorjetski 2014: 43-44, 47-49). שתי סברות מרכזיות מוצעות לגבי השם היפוס: האחת, זהו תרגום משמו השמי הקדום של אתר סמוך בשם הארמי סוסיתא (Dvorjetski 2014: 43-44). הסברה האחרת, שאינה עומדת בסתירה לקודמת, היא, כי שמה של העיר נובע מהמתיישבים הראשונים שהיו מקרב הפרשים

לסיכום, הנוכחות הסלאוקית של ראשית המאה הב' לפנה"ס בסוסיתא כמעט שאינה מוטלת בספק, וחלק מן העדויות הוצגו לעיל. מטבעותיהם של אנטיוכוס הג' והד' באזורים שונים בסוסיתא, ובעיקר במתחם ההלניסטי, בשילוב עם שכבות מתוארכות היטב באזור זה, מחזקות את הסברה בדבר נוכחות צבאית בראשית המאה הב' לפנה"ס. זו התמקדה ככל הנראה בשטח מרכז רמת ההר, האזור שנבנו בו לימים המתחם ההלניסטי והבזיליקה הרומית. קשה להניח שמצודה גדולה או מושבה צבאית סלאוקית יסתפקו בבנייה הגנתית נקודתית בלבד כמו מצודה בראש ההר. רמת הר סוסיתא מחייבת הגנה היקפית בדמות חומה סביב מצוקי ההר, ואף ביצורים חיצוניים דוגמת ביצורי האוכף וחפיר. עד כה לא אותרה חומה היקפית על קו המצוקים שאפשר לתארכה למחצית הראשונה של המאה הב' לפנה"ס, והדבר נכון גם לגבי מערכות ההגנה החיצוניות שיתוארו בהמשך.

שלמגינים על החומות אין זווית ירי מספקת. מטרת החפיר היא לקטוע את הסתערותו של האויב על העיר, ובעיקר לעכב את מכונות המצור הכבדות שלו (דוגמת מגדל מצור נייד) כדי לאפשר למגינים לטווח אותן.¹⁰ החפיר בסוסייתא טרם נחקר בחפירה ארכיאולוגית, אך מזוהה היטב במרכזו של האוכף, מיקום מושלם להשהיית מכונות המצור הכבדות, שכן על בסיס האוכף נסללה הדרך הראשית אל העיר (איורים 11-12; איזנברג 2017: 6, 8, 19-20). החפיר נחצב בגיר הרך, אורכו כ־40 מ', רוחבו כ־8 מ' ועומקו כ־4 מ'. החפיר נמצא במרחק של 190 מ' מהשער המזרחי הראשי של העיר הרומית. החפיר הלניסטי בטבעו ומצוי בטווח המתאים למיקום חפיר מחומות העיר, כפי שממליץ פילון מביזנטיון. על גבעה בצמוד ומצפון לחפיר זוהו שרידי בנייה. ייתכן שזהו הביצור הקדמי צמוד החפיר – "פרוטכזמה" (proteichisma), המומלץ בספרו של פילון, המשמש קו הגנה קדמי מעל החפיר, או שזה שער קדמי כפי ששרטט שומכר (איזנברג 2017: איור 5).¹¹ אחריתה של העיר הסלאוקית במסע הכיבושים הראשון של אלכסנדר ינאי בשנת 101 לפנה"ס או, אם כי בסבירות נמוכה יותר, במסעו השני בשנת 83 לפנה"ס (מעוז 1983: 17; Eisenberg 2014: 89). עד כה התגלו על רמת ההר ובחפירות האוכף חמישה מטבעות של אלכסנדר ינאי (104 – 78/79 לפנה"ס).¹² היעדר כמעט מוחלט של ממצא נומיסמטי או אחר שניתן לתיארוך למחצית הראשונה

(hippeis) בצבא הסלאוקי. תופעה זו מוכרת היטב בעולם ההלניסטי, ואחת הקרובות גיאוגרפית וכרונולוגית לסוסייתא היא גבע פרשים (Gaba Hippeon) בעמק יזרעאל, שנקראה על שם פרשיו המשוחררים של הורדוס, שקיבלו נחלה במקום אם יש ממש בסברה זו, הרי לפנינו אישוש נוסף לקיומה של מושבה צבאית סלאוקית שהפכה לעיר. ייסודה של עיר על רמת הר סוסייתא, המוגנת באופן טבעי, תאמה את השיקולים הצבאיים שנהגו בתקופה האמורה בבחירת אתר להקמת עיר. קיומה של פוליס הלניסטית בלי מערכת ביצורים מלאה היא תופעה חריגה ביותר (Lawrence 1979: 121).⁹ זירת הקרבות והפוליאורקטיקה (תורת המצור והביצור) של התקופה חייבו הקפת עיר בחומה והקמת מגדלים, שערי עיר מבוצרים, מכונות שיגור (קטפולטות ובליסטראות) וכבשי ירי בעבורן, וכן מערכות הגנה היקפיות (outworks). זולת קטע מקיר שנחפר מצפון למתחם ההלניסטי, העשוי להיות חלק מחומת העיר מסוף המאה הב'–ראשית המאה הא' לפנה"ס, לא נחשף כל קטע מחומת העיר, מגדליה או שעריה, הניתן לתיארוך לתקופה ההלניסטית (Eisenberg 2014: 113-118). לביצורים היקפיים מחוץ לחומות העיר ובכלל זה לחפיר הייתה חשיבות רבה בכל הנוגע לתכנון הביצור העירוני, שנועד לעכב ככל האפשר את הכוח הצר לפני שיגיע אל חומות העיר, ולחפות על "שטחים מתים" במקומות

9 לשיקולים בבחירת אתר להקמת עיר הלניסטית, לתורת המצור במזרח ההלניסטי ולהפניות ראו איזנברג 2008: 72-81.
10 החפיר (ditch) נועד לקטוע באמצעות תעלה כרויה או חצובה את המעבר ההכרחי לעיר, בדרך כלל אל אחד משעריה הראשיים. הופעתו כחלק מן התכנון העירוני במרחב הארץ-ישראלי-סורי נדירה ביותר למרות ההמלצות לכך במדריכים הצבאיים מהתקופה, והמפורסם שבהם הוא הפוליאורקטיקה של פילון מביזנטיון מסוף המאה הג' לפנה"ס (Philo of Byzantium, Poliorketika). פילון ממליץ על מערכת ובה שלושה חפירים, אבל כפי שמציין וינטר, בערים ההלניסטיות שבהן זוהו חפירים, היה בדרך כלל חפיר בודד. חפירים אלה רווחו במאות הב' והא' לפנה"ס (Philo of Byzantium, l.69-70; Winter 1971: 272-277). אין להתבלבל עם המושג moat, שאינו קיים בעברית, ואני מציע לתרגם ל"חפיר היקפי", הרווח בעיקר במצודות ובערים מימי הביניים.

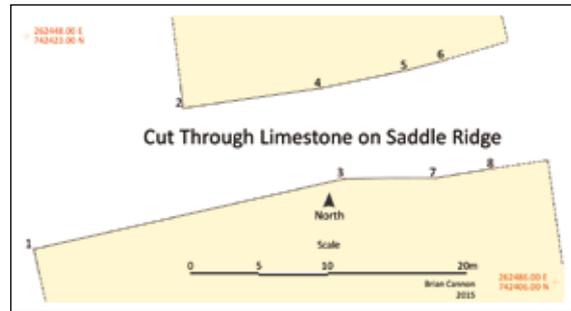
11 לדיון על אודות האדריכלות הצבאית בסוסייתא, בעיקר זו מהתקופה הרומית, בדיקה להמלצותיו של פילון, ראו Eisenberg 2016.
12 הנתונים מעודכנים עד אמצע שנת 2017.

סיכום

הסברה שהייתה מצודה תלמית על הר סוסיתא במאה הג' לפנה"ס התחזקה בשנים האחרונות לאור ממצאים ארכיאולוגיים התומכים באפשרות הזאת. מצודה זו נכבשה בידי אנטיוכוס הג' בשנת 219 לפנה"ס במלחמה הסורית הרביעית, או בזו החמישית לכל המאוחר, כאשר לאחר קרב פניאס (200/199 לפנה"ס) עברה קוילה-סוריה לידי הסלאוקים. העדויות לקיומה של מצודה או מושבה צבאית סלאוקית אף הן התחזקו בשנים האחרונות לאור ממצאים ארכיאולוגיים במרכז רמת ההר, שם אולי ניצבה המצודה. במחצית הראשונה של המאה הב' לפנה"ס, בימיו של אנטיוכוס הג' או הד', נוסדה אנטיוכיה היפוס כפוליס. סופה של העיר הסלאוקית נגרם מכיבושה בידי אלכסנדר ינאי, ככל הנראה בשנת 101 לפנה"ס.

הממצאים המוקדמים בסוסיתא שבים ונחשפים טיפין טיפין בכל עונה, וסביר להניח שתולדותיה של סוסיתא ההלניסטית יתבהרו במרוצת שנות החפירה הקרובות.

איור 12: החפיר, תוכנית סכמטית (שרטוט ב' קנון).

של המאה הא' לפנה"ס, מעיד אולי על כיבוש האתר ונטישתו בתקופה זו. בשלב זה לא ידוע אם לאחר הכיבוש נשאר במקום חיל משמר חשמונאי.

סוסיתא ניטשה למשך כמחצית המאה, ורק לאחר כיבושי פומפיוס בשנת 63 לפנה"ס ושחרור המרחב מידי הממלכה החשמונאית החלה העיר להתפתח מחדש בתקופה הרומית. אפשר שבתקופה הרומית הקדומה השתמשו בחלק ממערכות הביצור המוקדמות (איזנברג 2016: 8-10; איזנברג 2015; Eisenberg 2014).

מקורות ראשוניים

ויטרוביוס, על אודות הארכיטקטורה (תרגום ר' רייך), תל אביב (1997).

Philo of Byzantium. *Poliorketika* (English translation. In: Lawrence A.W., 1979. *Greek Aims in Fortification*, Oxford: 68-107).

Polybius. *Histories* (translated by Shuckburgh, E.S.), London-New York 1889 (Reprint 1962).

Synkellos George (2002). *The Chronography of George Synkellos* (translated with introduction by Adler, W., and Tuffin, P.), Oxford.

הפניות

איזנברג, מ' (2008). ארכיטקטורה צבאית במרחב הדקפוליס ובצפון ארץ ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

איזנברג, מ' (2015). הארכיטקטורה הצבאית של אנטיוכיה היפוס (סוסיתא) בתקופה הרומית. בתוך: מ' אביעם (עורך), "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר" – מבצרים ומצודות בצפון הארץ מהכנענים ועד צה"ל (ארץ הגליל 3): 129-113.

איזנברג, מ' (2016). סוסיתא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת, מחידושי עונת החפירה האחרונות (2015-2012), קדמוניות 151: 2-17.

איזנברג, מ' (2017). סוסיתא בתום 18 עונות חפירה, מכמנים 27: 7-24.

בר־כוכבא, ב' (2007). "המלחמות הסוריות" – מלחמת מאה השנים בין המעצמות הגדולות על גורל דרום סוריה וארץ ישראל: 200-301 לפנה"ס. בתוך: א' שמואליץ (עורך), זירת קרב – קרבות הכרעה בארץ ישראל: ספר יובל לכבוד מרדכי גיחון, יהודה ואלך, בהגיעם לגבורות, תל אביב: 86-61.

ברון, ה' וזינגבוים, א' (2017). מצודת הרוקאד – מצודה הלניסטית בדרום הגולן, מכמנים 27: 46-56.

מעוז, צ"א (1983). מערכת הביצור ההלניסטי בגולן וכיבושי ינאי, ארץ הגולן 81: 14-17.

מעוז, צ"א (2015). מצדיות שמירה הלניסטיות בתחום היפוס-סוסיתא. בתוך: מ' אביעם (עורך), "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר" – מבצרים ומצודות בצפון הארץ מהכנענים ועד צה"ל (ארץ הגליל 3): 75-86.

סג"ל, א' (2017). תוכניתה ונופה העירוני של סוסיתא הרומית, מכמנים 27: 25-34.

Bar-Kochva, B. (1976). *The Seleucid Army: Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge.

Berman, A. (2005). The Coins Catalogue. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Sixth Season of Excavations (July 2005)*, Haifa: 108-112.

Berman, A. (2014). The Coin Finds of Hippos-Sussita. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000-2011)*, Vol. I, Haifa: 278-301.

Cohen, G.M. (2006). *The Hellenistic Settlements in Syria, The Red Sea Basin, and North Africa*, Berkeley.

Dvorjetski, E. (2009). Between the Valley of Zebulun and the Valley of Jezreel: The Historical Geography of Geva-Geba-Gaba-Jaba. In: Segal, A., Młynarczyk, J., and Burdajewicz, M., *Excavations of the Hellenistic site in Kibbutz Sha'ar-Ha' Amakim (Gaba), 1984-1998: Final Report*, Haifa: 6-34.

Dvorjetski, E. (2014 reprint). The Historical Geography of Sussita-Antiochia Hippos-Qal'at el-Husn. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000-2011)*, Vol. I, Haifa: 40-63.

- Eisenberg, M. (2014 reprint). Military Architecture. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. I, Haifa: 86–127.
- Eisenberg, M. (2016). Graeco-Roman Poliorketics and the Development of Military Architecture in Antiochia Hippos of the Decapolis as a Test Case. In: Fredriksen, R., Muth, S., Schinider, P.P., and Schnelle, M., (eds.), *Focus on Fortification: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East, Monograph Series of the Danish Institute at Athens*, Vol. 18, Oxbow Books: 609–622.
- Lawrence, A.W. (1979). *Greek Aims in Fortification*, Oxford.
- Młynarczyk, J. (2004). Pottery Report. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Fifth Season of Excavations (September-October 2004) and Summary of All Five Seasons (2000–2004)*, Haifa: 140–170.
- Młynarczyk, J. (2005). Pottery Report. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Sixth Season of Excavations (July 2005)*, Haifa: 113–152.
- Pažout, A. (2017). A Geospatial Study of the Chora of Antiochia Hippos from the Hellenistic to the Byzantine Periods, *Michmanim* 27: 7–17.
- Robert, L. (1985), Documents d'Asie Mineure, *Bulletin de Correspondance Hellenique* 109: 480–484, Athens.
- Schumacher, G. (1888). *The Jaulan*, London.
- Segal, A. (2014 reprint). Hellenistic Sanctuary. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. I. Haifa: 128–147.
- Segal, A., and Eisenberg, M. (2004). The Hellenistic Compound. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Fifth Season of Excavations (September-October 2004) and Summary of All Five Seasons (2000–2004)*, Haifa: 20–31.
- Segal, A., and Eisenberg, M. (2005). The Hellenistic Compound. In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Sixth Season of Excavations (July 2005)*, Haifa: 23–29.
- Winter, F.E. (1971). *Greek Fortifications*, London.

A Military Portrait of Hippos – from Ptolemaic Fortress to Seleucid Polis

Michael Eisenberg

The Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa

aizen@research.haifa.ac.il

A record of early settlement at Hippos and its establishment as the Seleucid polis of Antiochia Hippos is almost entirely absent from the historical sources.

However, archaeological findings in recent years have lent increasing support to the theory that a Ptolemaic fortress existed on Mount Sussita in the 3rd century BCE. This fortress was conquered by Antiochus III in 219 BCE in the Fourth Syrian War or in the Fifth at the latest, when after the battle of Panaeas (200/119 BCE), Coele-Syria was taken over by the Seleucids.

Evidence of a fortress or Seleucid military colony has also grown in recent years in light of archaeological findings in the center of the mountain plateau where the fortress may have stood. Subsequently, Antiochia Hippos was founded as a polis in the first half of the 2nd century BCE, during the time of Antiochus III or IV. The Seleucid city came to an end with the conquest of Alexander Jannaeus, apparently in 101 BCE.

Probes in the area of the temenos (Hellenistic compound) in the city center revealed strata from the 3rd and mid-2nd centuries that pre-date the time of the temenos' construction. The stratum dated by ceramics to the 3rd century BCE, together with c. 15 Ptolemaic coins from the 3rd to the beginning of the 2nd centuries BCE discovered in various places in the city, provide the first glimpse of Ptolemaic presence at Anthiocia Hippos in the 3rd century BCE. This was apparently a fortress.

Probes in the temenos also revealed portions of paving that were found covered with burnt layers predating construction of the temenos walls. The rich findings, which included a sling bullet, pottery and especially six coins of Antiochus IV, enable us to determine that the pavement was not installed before the second quarter of the 2nd century BCE. Cisterns and silos east of the temenos date from the middle and the end of the 2nd century BCE. Together with small finds, these installations are the main finds from the Seleucid period at Hippos: which allow us to attempt to trace the beginning of urban settlement at Hippos to the mid-2nd century BCE.

A good many new cities were founded in the region of Syria during the time of Antiochus III, "The Great". On its founding, the city was given its name, Antiochia Hippos, by Antiochus III or IV. Even if this was not a completely new foundation, but rather the military colony developed slowly into an urban settlement, the declaration itself had symbolic and administrative significance.